

Μαύρο και Λευκό: Ο Φυλετικός Ρατσισμός στο Σύγχρονο Βιβλίο για Παιδιά. Εισαγωγικό σημείωμα

Τζίνα Καλογήρου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών

«Μέλαινά είμι καί καλή»: ο εμβληματικός αυτός στίχος από το ωραιότερο, ίσως, ερωτικό ποίημα της Παλαιάς Διαθήκης, δηλαδή το Άσμα Ασμάτων, έχει αποδοθεί κατά καιρούς ως «είμαι όμορφη αλλά μαύρη», κατά τρόπο, δηλαδή που δημιουργεί προκατάληψη για το μαύρο χρώμα δέρματος. Σύμφωνα με τη ρατσιστική ιδεολογία της 'χρωμάτωσης' (colorism), το μαύρο χρώμα της επιδερμίδας θεωρήθηκε ότι συνδηλώνει τη ρυπαρότητα, τη φυσική και κοινωνική κατωτερότητα, ενώ αντίθετα το λευκό προβλήθηκε στερεοτυπικά ως το κυρίαρχο πρότυπο ομορφιάς και συνδέθηκε με τις έννοιες της φυσικής υπεροχής και της εξουσίας.

Χωρίς αμφιβολία ο ποικιλώνυμος ρατσισμός (φυλετικός, θρησκευτικός, σεξουαλικός κλπ) εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα βασικότερα προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών, παρά το ότι σήμερα οι ιδέες του διαχωρισμού και των διακρίσεων έχουν πλήρως απονομιμοποιηθεί στο πλαίσιο των κυρίαρχων ιδεολογιών. Η απονομιμοποίηση των ιδεών του φυλετικού διαχωρισμού και του αποκλεισμού σχετίζεται άμεσα με την ανάδυση διαπολιτισμικών ιδεωδών και αξιών, καθώς και με την αποδοχή της διαφορετικότητας ως θετικού χαρακτηριστικού των σύγχρονων ταυτοτήτων. Οι έντονες γεωγραφικές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις της εποχής μας, το μεταναστευτικό ρεύμα, η φυλετική ανάμιξη και η πολυπολιτισμικότητα, έχουν δημιουργήσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την προβολή και αποκρυστάλλωση μιας γενικότερης διαπολιτισμικής οπτικής που υποδεικνύει το σεβασμό για τη φυλετική ταυτότητα, την εθνικότητα και τον πολιτισμό του Άλλου.

Η σπουδή της έννοιας της φυλετικής ταυτότητας, καθώς και των συναφών με αυτήν ιδεολογημάτων που σχετίζονται με το μαύρο και το λευκό χρώμα του δέρματος, καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρη στη σημερινή συγκυρία –σήμερα, όπου ολόκληρος ο πλανήτης χαιρέτισε με ενθουσιασμό την εκλογή του πρώτου Αφροαμερικανού προέδρου στην ιστορία των ΗΠΑ. Η εκλογή ενός μη λευκού (και μάλιστα με πολυφυλετική καταγωγή και πολυεθνική εκπαίδευση) σ' αυτό το ύψιστο αξίωμα αποτελεί κοσμοϊστορικό γεγονός με τεράστια συμβολική σημασία, ενδεικτικό των ρήξεων που διαμορφώνουν πλέον τη φυσιογνωμία του σύγχρονου κόσμου.

Η συζήτηση γύρω από το φυλετικό ρατσισμό και τη διάκριση Μαύρου-Λευκού, μας οδηγεί αναπόφευκτα στις ΗΠΑ, των οποίων η ιστορία στιγματίστηκε από το σφοδρό, βίαιο και αιματηρό αγώνα των Αφροαμερικανών για ελευθερία, ισότιμη μεταχείριση και κατάργηση της δουλείας, αλλά και, αργότερα, κατάργηση του φυλετικού διαχωρισμού στο δημόσιο χώρο. Όπως είναι γνωστό, οι λευκοί Αμερικανοί αντιστάθηκαν βίαια, ακόμη και με τρομοκρατικές ενέργειες και δολοφονίες Αφροαμερικανών, στην εμπέδωση της φυλετικής ισότητας. Επρόκειτο συνολικά για μια διαδικασία μακροχρόνια, οδυνηρή και τραυματική που διαπέρασε το συλλογικό ασυνείδητο του αμερικανικού λαού, επιφέροντας ταυτόχρονα πλούσιους καρπούς στο χώρο της λογοτεχνίας. Από το κλασικό μυθιστόρημα της Harriet Beecher Stowe Η καλύβα του Μπαρμπα-Θωμά (1852) έως τα συγκλονιστικά μυθιστορήματα της Toni Morrison (της πρώτης και μοναδικής Αφροαμερικανίδας που τιμήθηκε με το Nobel το 1993) το ζήτημα του φυλετικού διαχωρισμού, όσο και το βαθύ τραύμα της σκλαβιάς έρχονται στο λογοτεχνικό προσκήνιο με τρόπο δραματικό.

Η σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά και νέους έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην αποδόμηση του ρατσισμού και στην καταπολέμηση των προκαταλήψεων, της μισαλλοδοξίας, της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Η εικόνα του Άλλου, του ξένου, του διαφορετικού, εγγράφεται στη θεματική πολλών έργων της σύγχρονης λογοτεχνίας για παιδιά σε συνδυασμό με τις αξίες της πολυπολιτισμικότητας, της αποδοχής της ετερότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες που πρωταγωνιστούν συνήθως σε αυτά τα βιβλία είναι σύγχρονοι πρόσφυγες, μετανάστες και παλιννοστούντες, τσιγγάνοι, έγχρωμοι με μεταναστευτικό παρελθόν, γενικά ήρωες που σπάνε το κατεστημένο του WASP (Λευκού-Αγγλοσάξονα-Προτεστάντ). Είναι προφανές ότι η σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά, από τη στιγμή που αποφεύγει τις εξωραϊσμένες ή αφελείς απεικονίσεις της σύγχρονης ζωής, προβάλλοντας την αντιπαράθεση ή τη συνύπαρξη των διαφορετικών υποκειμένων, είναι σε θέση να υποσκάψει τη ρατσιστική ιδεολογία και τα συναφή με αυτήν στερεότυπα αλλά και να συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση διαπολιτισμικά σκεπτόμενων νεαρών ατόμων.

Τόσο στην ξένη όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχει πληθώρα αξιόλογων μελετών και θεωρητικών κειμένων που αναφέρονται στη διαπολιτισμική παιδική λογοτεχνία, τη σχέση λογοτεχνίας και ετερότητας ή στις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του Άλλου, του διαφορετικού, του ξένου. Η σύγχρονη κριτική του παιδικού βιβλίου δεν παύει να αναστοχάζεται πάνω στο πολυεπίπεδο ζήτημα του ρατσισμού και να εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους η λογοτεχνία απογυμνώνει τα ρατσιστικά στερεότυπα, αντιτάσσεται στην κοινωνική βία του στιγματισμού των ανθρώπων και ανασκευάζει τη δυσπιστία απέναντι στην ετερότητα. Το παρόν αφιέρωμα του περιοδικού ΚΕΙΜΕΝΑ εστιάζεται ειδικότερα, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, στο θέμα του φυλετικού ρατσισμού και στις αναπαραστάσεις του έγχρωμου Άλλου στο σύγχρονο παιδικό βιβλίο. Στο επίκεντρο του αφιερώματος βρίσκεται η έννοια της φυλετικής ταυτότητας στο πλαίσιο της διαφοράς του χρώματος καθώς και οι τρόποι νοηματοδότησης των χρωμάτων του δέρματος, ιδιαίτερα του Λευκού και του Μαύρου. Σύμφωνα με την ιδεολογία της 'χρωμάτωσης', όπως είπαμε και στη αρχή, το χρώμα της επιδερμίδας χρησιμοποιήθηκε πολύ συχνά ως χαρακτηριστικό στοιχείο διαχωρισμού των ατόμων και των ομάδων στη βάση της κατωτερότητας ή της ανωτερότητας της μιας ομάδας έναντι της άλλης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε θεωρητικό επίπεδο παρουσιάζουν οι έννοιες της 'λευκότητας' (whiteness) και της 'μελανότητας' (blackness) και η μελέτη τους υπό το πρίσμα των 'σπουδών περί λευκότητας' (whiteness studies), ενός νέου ακαδημαϊκού πεδίου έρευνας που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ. Στο επίκεντρο της μελέτης τίθεται η κριτική προσέγγιση της δομής και λειτουργίας της λευκής φυλετικής ταυτότητας, η οποία κατέχει συνειδητά ή ασυνείδητα προνομιακή θέση στους διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής. Στόχος των

σχετικών σπουδών είναι η αποδόμηση της βαθιάς ριζωμένης στο συλλογικό φανταστικό πεποίθησης ότι η λευκότητα αποτελεί συνώνυμο της φυλετικής νόρμας και το σημείο αναφοράς των άλλων φυλετικών ομάδων.

Το αφιέρωμα του περιοδικού ΚΕΙΜΕΝΑ είναι το πρώτο σε ελληνικό επιστημονικό περιοδικό που εστιάζεται στο λιγότερο μελετημένο θέμα της φυλετικής διαφορετικότητας και της συμβολικής αντίστιξης Μαύρου και Λευκού. Η αλήθεια είναι ότι τι θέμα δεν έχει απασχολήσει έντονα την ελληνική παιδική λογοτεχνία, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την απεικόνιση έγχρωμων και συγκεκριμένα μαύρων υποκειμένων, αφού άλλωστε η ελληνική κοινωνία έχει ελάχιστη εμπειρία στη συμβίωση πληθυσμών με διαφορετικά φαινοτυπικά, φυλετικά χαρακτηριστικά.

Είναι αλήθεια ότι η απειλή του βιολογικού ρατσισμού δεν έπαψε ποτέ να πλανάται απειλητικά πάνω από το σύγχρονο κόσμο, παρά το ότι οι σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες έχουν θεσμικά αποκηρύξει τις φυλετικές διακρίσεις καθώς και το φυλετικά προσδιορισμένο επιχείρημα περί ανισότητας των ανθρώπων όντων. Με αυτή την έννοια, το παρόν αφιέρωμα αποκτά μια αλγεινή επικαιρότητα –αρκεί μόνο να θυμηθούμε τα σύγχρονα γκέτο των δυτικών κοινωνιών, την εξέγερση των προαστίων στη Γαλλία και διάφορα άλλα συναφή γεγονότα ρατσιστικής βίας και σύγκρουσης σε χώρες της Ενωμένης Ευρώπης και τελευταία και στην Ελλάδα.

Πώς προσδιορίζονται σήμερα οι φυλετικές διαφοροποιήσεις μετά την καθολική κατάρρευση του βιολογικού ντετερμινισμού και των βιολογικά στοιχειοθετημένων φυλετικών θεωριών; Πώς αντιμετώπισε η παλαιότερη αλλά και η σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά το δικαίωμα του ανθρώπου στη χρωματική διαφορετικότητα και στην προάσπιση μιας από τις θεμελιώδεις υπαγωγές της ταυτότητάς του; Σ' αυτά και σε άλλα ερωτήματα δίνουν τεκμηριωμένες απαντήσεις οι μελέτες του παρόντος αφιερώματος, για το οποίο καταφέραμε να εξασφαλίσουμε τη συνεργασία αξιόλογων μελετητών τόσο από τον ελληνικό όσο και από το διεθνή χώρο μελέτης της παιδικής λογοτεχνίας.

Η μελέτη της Βασιλικής Λαλαγιάννη, «Ρατσισμός, δουλεία και αποικιοκρατία στο Βιβλίο για μικρά παιδιά (1834) και στην Sarah (1821) της Marceline Desbordes-Valmore» αναδεικνύει τις πρώιμες αντιρατσιστικές απόψεις της Marceline Desbordes-Valmore σε δύο κείμενα της γραμμένα κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Η Λαλαγιάννη αναδεικνύει τη συναισθηματική γραφή της συγγραφέως στην προσέγγιση του θέματος (αξιζει ίσως να σημειώσουμε ότι και Η καλύβα του Μπαρμπα-Θωμά έχει θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζεται από συναισθηματικότητα) που στοχεύει στην άμεση συγκινησιακή ανταπόκριση του αναγνώστη απέναντι στα δεινά της δουλείας.

Η μελέτη της Ευαγγελίας Μουλά, «Η παρουσίαση της μαύρης 'φυλής' στα κείμενα για παιδιά κατά τις δύο πρώτες περιόδους της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας: Λόγος ηθικολογικός-ανθρωπιστικός ή εξισωτικός-πολιτικός;» αναφέρεται στις σποραδικές απεικονίσεις της μαύρης 'φυλής' σε κείμενα της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας από τις αρχές της έως τις αρχές της δεκαετίας του '70. Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι η παρουσίαση της μαύρης 'φυλής' διακρίνεται από πατερναλιστική συμπάθεια και σε καμία περίπτωση δεν διαπνέεται από πνεύμα εξισωτικό ή λόγο πολιτικό.

Η Pat Pinsent ξαναδούλεψε και αναθεώρησε, ειδικά για το αφιέρωμά μας, μια παλαιότερη εργασία της με σχετικό θέμα. Στη μελέτη της, «'Race' and Ethnic Identity», χαρτογραφεί το χώρο του αγγλόφωνου παιδικού μυθιστορήματος και προτείνει μια ενδιαφέρουσα τυπολογία του αντιρατσιστικού και 'χειραφετητικού' παιδικού αναγνώσματος. Το άρθρο της Pinsent παρουσιάζεται μέσα από εκτενή περίληψη στα ελληνικά και σχολιάζεται από τη Μαρία Καραγιάννη. Η άποψη της Pinsent για την κυρίαρχη τάση των σύγχρονων λογοτεχνικών κειμένων που πραγματεύονται ζητήματα ρατσισμού αποτυπώνεται ξεκάθαρα και σε όσα μάς είπε στην επικοινωνία που είχαμε στο στάδιο της προετοιμασίας του αφιερώματος. Σύμφωνα με την ίδια, τα σύγχρονα παιδικά βιβλία πραγματεύονται το θέμα της ετερότητας ως προς τη φυλετική καταγωγή, τη γλώσσα και την κουλτούρα με τρόπο περισσότερο 'διασκεδαστικό' (celebratory), προβάλλοντας την ανθρώπινη ποικιλομορφία ως προτέρημα.

Η Μένη Κανατσούλη στην εργασία της «Η Μαύρη Γυναίκα στη σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά» εξετάζει της απεικόνιση της Μαύρης Γυναίκας υπό το διπλό ερμηνευτικό κλειδί της μεταποικιοκρατικής θεωρίας και της φεμινιστικής θεωρίας για τις έμφυλες διαφορές. Μέσα από τη διάσταση του έμφυλου/φυλετικού λόγου η συγγραφέας αναφέρεται σε εμβληματικές συγγραφείς της Μαύρης κουλτούρας, όπως η Maya Angelou και η Toni Morrison, αλλά και σε ορισμένα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία που πραγματεύονται συμβολικά τη μακράιων ιστορία οδύνης των Αφροαμερικανών.

Στην εργασία της Τασούλας Τσιλιμένη και της Έλενας Νταβλαμάνου παρουσιάζονται τα βιβλία της Toni Morrison για παιδιά. Αξίζει να γνωρίσουμε και αυτή τη διάσταση του έργου της Morrison, μιας συγγραφέως αντισυμβατικής και καθόλου ηθικολόγου, η οποία μολιάζει τη μυθοπλασία της με άφθονα στοιχεία φαντασίας, μύθου και αρχαίων παραδόσεων της αφροαμερικάνικης κουλτούρας.

Η Αγγελική Γιαννικοπούλου στη μελέτη της «Άμεσα και έμμεσα ιδεολογικά μηνύματα στο διαπολιτισμικό εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο» αναλύει τους κώδικες που συγκροτούν την αφήγηση στο διαπολιτισμικό εικονογραφημένο βιβλίο και κατασκευάζουν με τρόπο εμφανή και αναγνωρίσιμο, πολλές φορές και κραυγαλέο, το διαπολιτισμικό ιδεολογικό μήνυμα. Εξετάζοντας τη σχέση άμεσης και έμμεσης ιδεολογίας στο διαπολιτισμικό εικονογραφημένο βιβλίο, η συγγραφέας διαπιστώνει ότι πολύ συχνά η έμμεση ιδεολογία υποσκάπτει ό,τι η άμεση διακηρύττει με τρόπο απροκάλυπτο.

Η Beverley Naidoo, συγγραφέας με διεθνή φήμη και δράση στον αγώνα κατά του apartheid της Νοτίου Αφρικής για το βραβείο Andersen του 2008, αναδεικνύει το σημαντικό ρόλο της παιδικής λογοτεχνίας στη διαμόρφωση αντιρατσιστικής συνείδησης. Η μελέτη της «Μέσα απ' τα μάτια ποιων; Διερευνώντας το Ρατσισμό: Αναγνώστης, Κείμενο και Περικείμενο» παρουσιάζεται σε μετάφραση της Δήμητρας Ν. Μπεχλικούδη. Η Naidoo περιγράφει το ετήσιο ερευνητικό πρόγραμμα που εκπόνησε σε ένα γυμνάσιο της Αγγλίας, στο οποίο φοιτούσαν κατά κύριο λόγο λευκοί μαθητές. Στόχος της ήταν η ενασχόληση των μαθητών

με λογοτεχνικά κείμενα που καταδίκάζαν εμφανώς τις ρατσιστικές συμπεριφορές και η διερεύνηση των συνακόλουθων αναγνωστικών τους ανταποκρίσεων. Σύμφωνα με τη Naídoο, ο ρατσισμός ως ιδεολογία εμπεριέχει την έννοια της δύναμης και της προκατάληψης και ως πρακτική εφαρμόζεται με τη διάκριση και την καταπίεση, ενώ η 'λευκότητα' αποτελεί σημείο αναφοράς για κάθε κοινωνική ανάλυση. Η συγγραφέας καταλήγει σε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για τις επιτακτικές ανάγκες στον χώρο της εκπαίδευσης, που οδηγούν στην καθιέρωση της διαπολιτισμικής προσέγγισης, της βιωματικής μάθησης και της ισόπλευρης ανάπτυξης των γνωστικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων των μαθητών. Πάντως, όπως η ίδια σημειώνει στο προλογικό της σημείωμα που μας έστειλε για να χαιρετίσει το συγκεκριμένο αφιέρωμα, ο ρατσισμός δυστυχώς παραμένει ανθρώπινο στίγμα:

'For those of us brought up mono-culturally, literature that opens windows into global diversity can be a lifeline. Opening our ears and eyes sufficiently to hear and see 'the other' - imagining that we too could be that 'other' - is the beginning of a vital journey. But our spectacles are also tinted with our histories. Reflecting on that 'tinting' and how our perceptions have been shaped is part of a process that liberates us to discover new ways of seeing. It was salutary for me, as a writer, to stand back for a while and conduct my research into aspects of reading and racism, although I was very glad afterwards to return to writing fiction where my own imagination is constantly challenged to cross borders of heart and mind. KEIMENA's special issue on exploring racism in contemporary children's literature is important and I am very pleased to be a contributor. Sadly, racism remains our human stain'.

Η Μαρία Καραγιάννη στη μελέτη της «Πέρα από τον φράχτη: Μια Μεθοδολογική Πρόταση για την Αξιολόγηση του Έγχρωμου Άλλου στο Σύγχρονο Εικονογραφημένο Βιβλίο» εξετάζει τη φυλετική ιδεολογία σε πέντε διακεκριμένα ξενόγλωσσα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά, ενώ παράλληλα προτείνει κριτήρια αξιολόγησης της απεικόνισης του έγχρωμου Άλλου σε αυτά. Χρησιμοποιώντας, μεταξύ άλλων, ως θεωρητικό πλαίσιο τη θεωρία της λευκότητας, η συγγραφέας προσεγγίζει τις σύγχρονες διαστάσεις του βιολογικού ρατσισμού και εξετάζει την παιδική λογοτεχνία ως μέσο κατασκευής της φυλετικής ταυτότητας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεργάτες του αφιερώματος για την ουσιαστική και πρωτότυπη συμβολή τους καθώς και τη συντακτική ομάδα του περιοδικού KEIMENA που αποδέχτηκε την πρότασή μου για τη δημιουργία ενός τέτοιου αφιερώματος. Ευχαριστώ, επίσης, την κα Μαρία Καραγιάννη για την πολύτιμη βοήθειά της στο σχεδιασμό και την προετοιμασία του ηλεκτρονικού αυτού τεύχους.